

MÁRKUS
BEÁTA

„Csak egy
csepp
német vér”

A német származású civilek
Szovjetunióba deportálása
Magyarországról 1944/1945

KRONOSZ KIADÓ

Márkus Beáta
„Csak egy csepp német vér”

MÁRKUS BEÁTA

„Csak egy csepp német vér”

A német származású civilek
Szovjetunióba deportálása
Magyarországról 1944/1945

Kronosz Kiadó
Pécs, 2020

Jelen elektronikus kiadvány a Kronosz Kiadó gondozásában
2020-ban megjelent nyomtatott kötet változatlan kiadása

pdf ISBN 978-615-6048-74-5

Olvasószerkesztő
BELLUS IBOLYA

A kötetben szereplő térképeket készítette
NAGY BÉLA

A borítót PREISZ TIVADAR a ferencvárosi Málenkij robot-emlékműről
készített fotója felhasználásával MÜLLER PÉTER tervezte.

© Márkus Beáta
© Kronosz Könyvkiadó Kft.

„Az ember hol lámpát gyújtott, hogy lásson valamit, hol megsietve eloltotta, nehogy megijedjen attól, amit látnia kell.”

Kertész Imre

„Sokakkal megeshet – egyes emberekkel vagy egész népekkel is –, hogy többé-kevésbé tudatosan minden idegent az el-lenségüknek tekintenek. Ez a meggyőződés többnyire lelkük mélyén rejtezik, mint valami lappangó fertőzés, csak véletlenül, ötletszerűen bukkan fel, nem pedig egy gondolatrendszer kiindulópontjaként. Amikor viszont igen, amikor a megfogalmazhatatlan dogma egy szillogizmus alapvető premisszája lesz, akkor a lánckövetkeztetés végén ott a láger.”

Primo Levi

TARTALOM

Köszönetnyilvánítás	11
I. BEVEZETÉS	13
A téma és a kutatói kérdések	13
A kutatás jelenlegi állása	16
Források és módszerek	22
Terminológia	32
II. TÖRTÉNETI KONTEXTUS	41
Kényszermunka a Szovjetunióban	41
A javítómunka-táborok – a Gulag	41
A hadifogoly- és internálótáborok – a GUPVI	47
A jóvátétel kérdése a második világháború végén	54
A német civilek deportálása(i) a Vörös Hadsereg által elfoglalt területről – a szovjet források tükrében	58
A „német származású civilek mobilizálása és internálása”	59
A „birodalmi németek” letartóztatása és internálása	71
A lágerek világa – élet, munka, repatriálás	73
További deportálások és elhurcolások a Kárpát-medencében	78
III. VIZSGÁLATI SZEMPONTOK	85
A német településterületek és a deportálási régiók földrajzi helye	85
Hadi események	88
Magyar–német etnikai konfliktusok a két világháború közötti Magyarországon	91
A német kisebbség és a magyar nemzetiségpolitika	93
A politikai mobilizálódás. Az identitás megőrzésétől a náci politikáig	95
A német származás értelmezése	101

IV. BÉKÉS-CSANÁD	105
Deportálási terület, közigazgatás, forrásadottságok	105
A régió szovjet megszállása	107
Etnikai összetétel és konfliktusok a megelőző időszakban	109
A deportálás végrehajtása a régióban	111
Intézkedések a deportálás alatt és után	123
A német származás értelmezése a régióban	146
A régióból deportáltak létszáma	147
V. ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁG	149
Deportálási terület, közigazgatás, forrásadottságok	149
A régió szovjet megszállása	155
Etnikai összetétel és konfliktusok a megelőző időszakban	157
A deportálás végrehajtása a régióban	161
Intézkedések a deportálás alatt és után	176
A német származás értelmezései a régióban	194
A régióból deportáltak létszáma	196
VI. BÁCS-KISKUN	199
Deportálási terület, közigazgatás, forrásadottságok	199
A régió szovjet megszállása	204
Etnikai összetétel és konfliktusok a megelőző időszakban	205
A deportálás végrehajtása a régióban	215
Intézkedések a deportálás alatt és után	228
A német származás értelmezései a régióban	243
A régióból deportáltak létszáma	244
VII. A SVÁB TÖRÖKORSZÁG	247
Deportálási terület, közigazgatás, forrásadottságok	247
A régió szovjet megszállása	249
Etnikai összetétel és konfliktusok a megelőző időszakban	251
A deportálás végrehajtása a régióban	264
Intézkedések a deportálás alatt és után	288
A német származás értelmezései a régióban	300
A régióból deportáltak létszáma	302

VIII. BUDAPEST ÉS KÖRNYÉKE	305
Deportálási terület, közigazgatás, forrásadottságok	305
A régió szovjet megszállása	308
Etnikai összetétel és konfliktusok a megelőző időszakban	310
A deportálás végrehajtása a régióban	314
Intézkedések a deportálás alatt és után	325
A német származás értelmezései a régióban	337
A régióból deportáltak létszáma	338
IX. A DEPORTÁLÁS UTÓTÖRTÉNETE	341
Hazatérés	341
A deportáltak helyzete Magyarországon a hazatérés után	350
Emlékezetkultúra	354
X. ÖSSZEGZÉS	363
MELLÉKLETEK	381
RÖVIDÍTÉSEK	409
FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM	413
Levéltári források jegyzéke	413
Sajtó	421
Online források	421
Szakirodalom	422
SZEMÉLYNEVEK MUTATÓJA	453
TELEPÜLÉSEK, FÖLDRAJZI NEVEK, KÖZIGAZGATÁSI EGYSÉGEK ÉS TÖRTÉNETI RÉGIÓK EGYESÍTETT MUTATÓJA	459
RESÜMEE	467

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Noha ennek a munkának hivatalosan csak egy szerzője van, kutatásom évei alatt számos személytől és intézménytől kaptam olyan támogatást, amely nélkül se a kutatás végrehajtása, se a kötet megjelenése nem lett volna lehetséges. Ebben a pár sorban nem tudok mindenkit felsorolni, akinek hálával tartozom, ezért minden kihagyott segítőmtől ezúton is elnézést kérek.

Az első hely mindenképpen témavezetőmet, Gerhard Seewann professzort illeti a sokéves támogatásért, kritikus megjegyzéseiért, építő kérdéseiért és a számos beszélgetésért Pécsen, Budapesten és Münchenben. Továbbá köszönettel tartozom második témavezetőmnek, Dieter A. Binder professzornak, valamint az Andrassy Egyetem Közép-Európa Történeti Intézetét vezető Georg Kastner professzornak. A segítségük, és az osztrák Bundesministerium für Wissenschaft, Forschung und Wirtschaft támogatása nélkül egy ekkora kutatást nem lett volna lehetőségem véghezvinni. Szintén köszönetet mondok egykori kollégáimnak az Andrassy Egyetemen, különös tekintettel Lénárt Orsolyának és Ursula Mindler-Steinernek, valamint a Doktoratskolleg für mittel-europäische Geschichte tagjainak.

Hálásan gondolok a pécsi, „otthoni egyetememre”, ahol ez a projekt 2011-ben megkezdődött. Különös köszönet illeti Tóth Ágnes, és egykori témavezetőmet, Vitári Zsoltot, továbbá Slachta Krisztinát és Ritter Györgyöt, akiktől rengeteg biztatást kaptam, és a munkámat mindenkor hathatósan támogatták.

Szintén köszönet illeti az ösztöndíjakért és a kutatási lehetőségért a müncheni Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropast, valamint a tübingeni Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskundét, különösen Mathias Beert.

A kutatásaim számos levéltárban zajlottak, ahol többnyire minden lehetséges segítséget megkaptam. Ezért hálával tartozom egyrészt Szabó Csaba főigazgató úrnak, továbbá a felkeresett intézmények munkatársainak. Kiemelni egyedül Nagy Imre Gábort, a Baranya Megyei Levéltár munkatársát szeretném

– segítsége, a téma iránti érdeklődése és a számos beszélgetésünk nélkül talán a kezdet kezdetén feladtam volna.

Hálás köszönetem Matkovits-Kretz Eleonórának, a Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre elnökének, többek között az első kötetem kiadásáért, valamint Walterné Müller Juditnak, amiért elindított a „malenkj robot” téma felé.

Nem utolsósorban szeretnék köszönetet mondani a családomnak és a páromnak a sokéves támogatásért és türelmükért, amire a kutatásom során mindig támaszkodhattam.

Ezt a munkát a dédnagyanyám emlékének ajánlom, valamint annak a több mint harmincezer sorstársának, akik közül sokan nem érhették meg, hogy dédunokát tartsanak a kezükben. Remélem, hogy ezzel a kötettel végre megkapják, visszkapják a történetüket.

I

BEVEZETÉS

A téma és a kutatói kérdések

1945 januárjában több tízezer civilt, nőket és férfiakat szállítottak fűtetlen, zárt marhavagonokban a Kárpát-medencéből kelet felé. A szerelvények a szovjet Állami Védelmi Bizottság 1944. december 16-án kelt 7161. számú határozatának értelmében indultak útnak szovjet lágerekbe, ahol a foglyokat hosszú éveken át ún. „jótételteli munkára” kényszerítették, embertelen körülmények között. A kiválasztásuk német származásukra hivatkozva történt.

Egyikük, a 26 éves, püspöknádasdi¹ Elisabeth Gungl² volt. A Baranya vármegyei faluból több mint 160 főt vittek el. Mindannyian német anyanyelvűek voltak, az 1941-es népszámlálás során nagyrészt német nemzetiségűnek vallották magukat, sokan a Volksbund nevű német szervezetnek is tagjai voltak. Ezért írta őket fel a község jegyzője arra a listára, amelyet a helyi szovjet katonai parancsnok követelt tőle az ott élő német származású lakosokról. A tiszt ugyan kikötötte, hogy a kisgyermekes anyákat hagyják ki, Elisabeth pedig egy négy- és egy hatéves leány édesanyja volt. A jegyző mégis kivételt tett vele, mivel a Gungl család iránt különös ellenszenvvel viseltetett, mióta Elisabeth öccse, Stefan önként jelentkezett a Waffen-SS-hez, amelynek szolgálatában 1944 nyarán elesett Normandiában. Elisabeth neve a listára került. Karácsony másnapján kihirdették a faluban, hogy a listán szereplő embereket két hétre elviszik kukoricát törni a Bácskába. Elisabeth idős szüeleire bízta két kislányát, és a csoporttal együtt útnak indult a járásközpontba, Pécsváradra, nem sejtve, hogy a Szovjetunióba fogják deportálni.

.....
¹ A község neve 1950 óta Mecseknádasd.

² Az itt felvázolt rövid életutaknál megváltoztattam a neveket a személyiségi jogok védelmében, a történetek azonban valódiak, amelyeket interjúk és levéltári dokumentumok alapján rekonstruáltam. Az egyetlen kivétel a Gungl család, saját családom története, itt az eredeti családnevet használtam.

Egy másik vagonban utazott a 19 éves Havasi Katalin, aki a Dunakanyarból, Nagymarosról származott. A család az 1930-as években magyarosította a német hangzású Heffenträger nevet. Ennek ellenére megőriztek valamennyit német identitásukból; az 1941-es népszámlálásnál német anyanyelvet, de magyar nemzetiséget adtak meg. A Volksbundba nem léptek be. A német csapatok kivonulásakor nem menekültek el Nyugatra, ahogy sokan mások tették a környéken. 1945. január elején egy szovjet csapat jelent meg Nagymaroson, és a község teljes lakosságát a katonai parancsnokságra rendelték. Csak a magyar nevű személyeket engedték aznap haza. Amikor Katalin bediktálta családi nevét, az egyik magyar hivatalnok felszólította a tolmácsot, hogy kérdezze meg az édesanya leánykori nevét is. Mivel az német hangzású volt, Katalinnak maradnia kellett, majd néhány nap múlva további 400 helyivel együtt őt is útnak indították kelet felé.

A 22 éves Varsányi Piroskát Nádudvar községből vitték el a szovjet katonák 1945. január 3-án. A falu alig ocsúdott fel az előző hónapok intenzív harcainak után, amikor a község vezetőit a szovjet parancsnok felszólította, hogy készítsenek listát a német származású lakosokról. A Hajdúságban azonban nem voltak olyan személyek, akik magukat németnek vallották volna, a térség híres volt erős magyar identitásáról. Így Piroska és 67 társa teljes értetlenséggel fogadta, amikor mégis jelentkezésre szólították fel, majd rövidesen fegyveres kísérettel útnak indították őket Debrecenbe. Ott már több száz másik állítólagos német származású személy várakozott. Néhány nap elteltével mindannyiukat útnak indították a Szovjetunióba.

Tillmann Jánosné, lánynevén Keller Margit 1918-ban született Gáván, Szabolcs vármegyében. A helyiek tudtak német gyökereikről, de etnikai identitáskat nem ápolták és a német nyelvet már generációk óta nem beszélték. Amikor a helyi szovjet parancsnok itt is a német származásúak összeírását kérte, a község vezetői ellenálltak, mondván, az ott élők nem németek. Január végén a szovjet tiszt kihirdette, hogy a községházán beszédet fog mondani, amelyen mindenkinek ott kell lenni. Margitot és társait ekkor fogták el; a szovjet katonák körülvették az épületet, és bizonyos életkort betöltöttek közül senkit nem engedtek többé haza. Néhány nappal később útnak indították őket a szovjet lágerekbe.

Az itt felvázolt négy emberi sors csak egy-egy mozaik az 1944 és 1945 fordulóján történtek sokaságából. Azt azonban megmutatják, mennyire eltérően zajlott egyazon szovjet parancs végrehajtása az ország különböző részeiben. Eltérő

volt, hogy a parancs kihirdetésére egy községben egyáltalán sor került-e. Más és más volt az is, hogy milyen indokkal vitték el az egyes embereket, a község lakói közül kikre vonatkoztatták a parancsot annak végrehajtói. Ezek az eltérések pedig számos tényezőre vezethetők vissza. Mind a kiinduló helyzet, mind a végrehajtó szereplők motivációi és cselekedetei eltértek az egyes régiókban.

E munka abból a célból jött létre, hogy a Szovjetunióba deportálást a helyi és regionális szinteken vizsgálja. A kezdeti célkitűzés „csupán” az ún. Sváb Törökország területének részletes vizsgálata volt, ezt a célt azonban végül fel kellett adnom. Egyrészt a térség forrásadottságai nem bizonyultak elégségesnek egy teljes projekt felépítéséhez, másrészt az érdeklődésemet már a kutatás során felkeltette, hogy a deportálás során az ország különböző részeiben láthatóan különböző eljárásmodok voltak jellemzők. Így jutottam arra a döntésre, hogy egy nagyobb, országos szintű kutatást végzek el, amely idő- és munkaigényesebb volt ugyan, de egyben sokkal ígéretesebb eredményekkel is kecsegtetett.

A fő célom az események mélyreható feltárása és elemzése volt az adott forrásadottságoknak megfelelően. Egyrészt olyan alapvető kérdésekre kerestem a választ, hogy melyik településeken, illetve mikor történt deportálás és hány főt érintett? Továbbá, mely személyek köre vett részt az összeszedésekben, és milyen módszerrel, indokkal választották ki a különböző települések, régiók civiljeit a deportálásra? Mindezen felül munkám egy összehasonlító elemzésre is vállalkozik Magyarországon belül. Az már a források feltárása során nyilvánvalóvá vált, hogy regionálisan hatalmas különbségek voltak a deportálási parancs végrehajtásának módozatai között. Így kutatásom arra a kérdésre is keresi a választ, hogy mi állt ennek a háttérében. Ehhez azokat a tényezőket elemeztem régióként, amelyek véleményem szerint az eltérések okai lehettek, és ezek mentén igyekszem rekonstruálni magát a deportálás folyamatát az egyes régiókban.

E téma feldolgozása a mai napig nem történt meg. A Szovjetunióba hurcolások különösen az utóbbi években meglehetősen népszerű, sőt a magyar kormány által is támogatott témává váltak a Kárpát-medencében. Így különösen érthetetlen, miért nem került még sor a német származású civilek deportálásának szisztematikus feltárására. Ezt a fehér foltot annál is inkább el kellett tüntetni, mivel a deportálásra a szomszédos államokban is sor került. Egy határokon átívelő, komparatív feldolgozás azonban mindaddig nem lehetséges, amíg a magyar történetírás a maga részét nem teszi hozzá.

A kutatás jelenlegi állása

A deportálás történeti kontextusba helyezéséhez két keret is rendelkezésre áll, amelyek egyben egy-egy kutatási irányt is kijelölnek.

Az egyik lehetséges kiindulópontot maga a deportálásban érintett csoport jelenti. Ha őket vesszük alapul, akkor a téma a magyarországi német kisebbség történetének része, továbbá a német népcsoportok (kényszer)migrációjának keretében ágyazható Közép- és Délkelet-Európában a második világháború alatt és után. A német kisebbség deportálása és elűzése³ Magyarországról nemzetközi folyamatokba illeszkedő események voltak, nem izolált, speciálisan magyar történések. A kutatások ennek megfelelően nemzetközi szinten is zajlanak, különösen a német nyelvterületen.⁴ Ami témám szempontjából e keret ellen szól, hogy az kizárólag a deportált német kisebbségekre fókuszál. Emiatt teljes mértékben kimaradnak belőle a származásuktól függetlenül a Szovjetunióba deportált civilek, de többnyire még azok a személyek is, akiket ugyan német származásúként vittek el Magyarországról, ám magukat nem tekintették németnek. Ez utóbbi csoport történetének feltárása pedig elengedhetetlenül szükséges a deportálás logikájának megértéséhez.

A másik megközelítés a „tettesekre” helyezi a fókuszot. Ebbe a keretbe illeszkedik a szovjet kényszermunka, a Gulag és a hadifogság kérdésköre, illetőleg a kommunista rendszer bűneinek még szélesebb kontextusa. E témák kutatása szintén nemzetközi szinten zajlik, ugyanakkor a szovjet fogságba került magyar állampolgárok sorsa érthető módon elsősorban a magyar történészek számára igazán releváns. A 2010-es évek óta ez az irányzat vált dominánssá Magyarországon, nem teljesen függetlenül az ország politikai helyzetétől. A német származású civilek deportálása ebben a kutatásban azért jelenik meg, mivel arra szovjet parancsra, szovjet katonai szervezéssel került sor, és a céllágerek is az akkori Szovjetunió területén voltak. A megközelítés hiányossága azonban, hogy ebből a szempontból nem releváns a (nem feltétlenül kommunista) magyar hatóságok szerepe, illetve a deportáltak diszkriminálása német származásuk/anyanyelvük/nemzetiségük miatt.

³ A magyarországi elűzés téma kutatásának állásáról lásd: TÓTH Á. 2010, 17–46.

⁴ Néhány fontosabb munka a témában a teljesség igénye nélkül: DE ZAYAS 1977.; BLUMENWITZ 1987.; BENZ 1995.; BRANDES–IVANIČKOVÁ–PEŠEK 1999.; BENZ 2006.; DE ZAYAS 2008.; KOS-SERT 2009.; BRANDES–SUNDHAUSSEN–TROEBST 2010.; HAHN–HAHN 2010.; BEER 2011.; DOUGLAS 2012.; SUPPAN 2013.

Munkámban törekedtem arra, hogy mindkét felvázolt kutatási irányt figyelembe vegyem. A kutatás aktuális állásának összefoglalásában nem áll módomban minden irányzatot részletesen bemutatni, ehelyett egy áttekintést kívánok nyújtani az eddigi főbb eredményekről és a rendelkezésre álló (szak)irodalomról.

Az egykori keleti blokk államaiban a Szovjetunióba deportálások nem kívánatos témának számítottak, az ezzel kapcsolatos kutatások, és főleg azok eredményeinek publikálása az 1980-as évekig nem volt lehetséges Magyarországon sem. A kutatás kezdetei ezért Nyugat-Európában, főként a Német Szövetségi Köztársaságban (a továbbiakban: NSZK) keresendők. A nyugatnémet államban már az 1950-es évek óta igény és lehetőség volt a németiséget a második világháború után ért „sorscsapások” kutatására és feldolgozására. Ebbe beletartozott az ún. népi németek, azaz az egykori keleti területeken, illetve Közép- és Délkelet-Európa államaiban élő német népcsoportok története is. Anál is inkább, mivel az ezekből a térségekből elűzött németek nagy része is a két német állam valamelyikébe került 1945 után. A milliós tömegeket érintő kényszer migráció dokumentációja, illetve az érintettek beszámolóinak gyűjtése már az 1950-es évek elején megkezdődött. 1953 és 1962 között Theodor Schieder vezetésével egy német történész bizottság megbízást kapott a Bundesministerium für Vertriebenenétől (Elűzöttek Szövetségi Minisztériuma), hogy a túlélők visszaemlékezéseiből kommentált dokumentumgyűjteményt adjanak ki öt kötetben.⁵ Ezenkívül az elűzött magyarországi németek a különböző Heimatzeitungokban (az általuk kiadott lapokban) és számos Heimatbuchban⁶ is írtak az „elhurcolás és elűzés” történetéről.

Érdekes módon a tetteseket alapul vevő perspektíva első ismert kiadványa szintén az NSZK-ban jelent meg. A *Fehér könyv*⁷ forrásokkal való megalapozottsága azonban erősen kérdéses, mivel szerzője sem az érintett országok, sem a szovjet fél dokumentumaihoz nem férhetett hozzá. Munkája sokkal inkább az érintettek szubjektív beszámolói alapul, azok módszertani, tudományos igényű kritikája – talán morális okból is – teljesen hiányzik a kötetből.

A Szovjetunió felbomlása és az 1980-as évek politikai változásai új fejezetet nyitottak a régió történetében és társadalmi nyilvánosságában is – ekkor vált lehetővé először a deportálás, és más, addig tabunak számító témák tárgyalása,

⁵ SCHIEDER 1953–1962.

⁶ A Heimatbuch műfajáról lásd a forrásokat bemutató alfejezetet.

⁷ PALÁSTHY 1950.

kutatása is. Először váltak hozzáférhetővé alapvető szovjet források, amelyek hitelességét mégis számos kutató máig kétségbe vonja. Szintén ekkor kezdődhetett meg az érintett országok témára vonatkozó iratanyagának feltárása és kutatása, illetve jelenhettek meg az első munkák a deportálásról. A túlélők is az 1980-as évek végétől kaptak először lehetőséget arra, hogy a velük történekről beszámoljanak.

Az 1990-es évek szabadabb légkörében a nemzetközi kutatásban is jelentős haladás történt, számos fontos forrást feltártak a deportálásról, és ezeket már az 1990-es években ki is adták.⁸ A romániai deportálásokról például már ekkor szintézisek és forráskiadványok jelentek meg.⁹ A 2000-es években ez a tendencia folytatódott, ekkor teljes mértékben feltárták a deportálás nemzetközi hátterét, a szövetségesek tárgyalásait a jóvátétel és kényszermunka kérdéséről. Szintén jelentős szakirodalom keletkezett ezekben az években a Gulag történetéről.¹⁰ A hadifogság kérdését különösen német nyelvterületen vizsgálták egyre behatóbban, a 2000-es években jelentős munkák születtek a hadifoglyok és internáltak szovjet táborrendszeréről, a GUPVI-ról.¹¹

Magyarországon a német kisebbség történetének korábban tabuként kezelt fejezetét az 1980-as évektől lehetett nyilvánosan kutatni. A szovjet csapatok kivonulása 1990/1991-ben egy szabadabb, szovjetellenes hangulatot teremtett, amely a deportálással kapcsolatos munkákon is érezhető nyomot hagyott. Az „elhurcolás és elűzés” néhány évig a nyilvános érdeklődés homlokterébe került. Konferenciákat, kiállításokat szerveztek a német és magyar nép békés együttéléséről. Ezek közül reprezentatív volt az 1987-ben Budapesten megrendezett „300 éves együttélés” című nemzetközi konferencia,¹² ahol magyar és külföldi történészek és politikusok tartottak előadásokat. Ekkor elsőként nemcsak a német kisebbség betelepüléséről tanácskoztak szabadon, hanem a korábban tabuként kezelt elűzésről is. A konferencia egyfajta kiindulópontnak tekinthető a kutatásban. Ugyanakkor a „malenkij robot” még mindig kényes téma maradt, ahogy arra Hambuch Vendel is felhívta a figyelmet kétnyelvű

⁸ DUPKA–KORSZUN 1993.; KARNER 1995.; POLJAN 1999, 337–367.

⁹ WEBER 1995.; BERNER–RADOSAV 1996.; BAIER 1994.; BAIER 2000.

¹⁰ STETTNER 1996.; IVANOVA 2001.; APPLEBAUM 2003. (A kötet magyarul is megjelent: APPLEBAUM 2005.); STARK 2003.; KHLEVNIUK 2004.; KIZNY 2004.; LYNNE 2007.

¹¹ DORNIK–HESS–KNOLL 1997.; BISCHOF–OVERMANS 1999.; OVERMANS 1999.; HILGER 2000.; PEER 2000.; BISCHOF–KARNER–STELZL-MARX 2005.; DÄHLER 2006.; SCHERSTJANOI 2012.

¹² HAMBUCH 1988.

dokumentumkiadványának előszavában.¹³ Az elhurcolás továbbra is feltáratlan terület maradt. Ebben először 1989-ben következett be változás, amikor a Magyarországi Németek Szövetsége nyilvános tanácskozást hívott össze a szovjet lágerekbe hurcoltak kártalanításának tárgyában. A hallgatás megtörését így az anyagi kártérítés reménye is motiválta.¹⁴

Az akkor megkezdett kutatások általában az oral history, a narratív interjúkészítés módszerén alapultak, de egyéb egodokumentumokat – leveleket, naplókat, visszaemlékezéseket – is bevontak. Az 1990-es évek elején keletkezett szakirodalomra az is jellemző, hogy interjúk mellett már levéltári forrásokat is közöltek bennük.¹⁵ A legtöbb kiadvány kisebb régiókra, vagy egy-egy településre vonatkozott. Az eredmények azt is megmutatják, hogy a szerzők ekkor még nem fogalmaztak meg konkrét kérdéseket, kutatási szempontokat, inkább egy általános felderítés volt a cél, sokan megelégedtek a deportáltak számának megállapításával, vagy inkább megbecslésével, továbbá a vagonokban, lágerekben uralkodó borzalmas állapotok ecsetelésével, illetve a felelősség kérdésének felvetésével.

Ebben az időszakban a Szovjetunióba hurcolást egyértelműen a magyarországi németek szenvedéstörténetének első állomásaként ábrázolták, amelyre a kitelepítésük előtt, a kollektív büntetés jegyében került sor.¹⁶ A 2000-es évektől ehhez képest súlyponteltolódás történt, amely szorosan összefüggött az ország belpolitikai helyzetében bekövetkezett változásokkal. A szocialisták ellenében hatalomra került Orbán-kormány már ekkor hangsúlyt fektetett a kommunizmus bűneinek feltárására. Ennek egyik karakterisztikus lépése volt a Terror Házána 2002-es megnyitása, amely sajátos módon egymás mellé állította a két diktatúra bűneit, utalva arra, hogy a kommunista rendszer szörnyűségeinek feltárása még korántsem történt meg. Ezzel egyben egy társadalmi igényt is sikerült megragadni, és a politikai helyzet változásaitól függetlenül valóban megin-

.....
¹³ ZIELBAUER 1990b.

¹⁴ Lásd: 93/1990. (XI. 21.) Kormányrendelet az 1945 és 1963 között törvénytörő módon elítéltek, az 1956-os forradalommal és szabadságharcral összefüggésben elítéltek, valamint a korábbi nyugdíjsökkentés megszüntetéséről, továbbá az egyes személyes szabadságot korlátozó intézkedések hatálya alatt állt személyek társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről https://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99000093.KOR (Letöltés: 2019. 07. 02.)

¹⁵ A teljesség igénye nélkül: ÁRVA–POZSONYI 1989.; RÓZSA 1989.; ZIELBAUER 1989.; ERDMANN 1990.; FÜZES 1990a.; KORMOS–VÁRHELYI 1990.; LÁSZLÓ 1990.; MERK 1990. 347–373.; DOBOZI 1991.; SZEBENI 1992.; SZEBENI 1993.

¹⁶ A témával kapcsolatos kutatás 1980 és 1996 közötti időszakáról Gerhard Seewann áttekintését lásd: SEEWANN 2001, 7–15.

dult az olyan témák kutatása, mint a szovjet csapatok által elkövetett atrocitások a magyar lakosság ellen, a politikai perek, vagy akár a hadifogság. A 2000-es évek végére mintegy 10 éves késéssel megjelentek a nemzetközi szakirodalom eredményei a magyar szakirodalomban is. A hadifogság és a Szovjetunióba hurcolások legfőbb kutatói Stark Tamás és Bognár Zalán lettek,¹⁷ továbbá Varga Éva Mária.¹⁸ Varga kutatásai többéves oroszországi levéltári tartózkodásán alapulnak, így ő a többiekétől erősen eltérő perspektívát képviselt. Mindhármuk kutatásairól elmondható azonban, hogy a német származású civilek csak egy kisebb csoportként jelentek meg a deportáltak széles halmazában.

A következő jelentős állomást a téma szempontjából azok a törekvések jelentették, amelyek – különösen Orbán Viktor második kormányra kerülésétől kezdődően – a 2014-es és 2015-ös éveket „malenkij robot” emlékévvé kívánták nyilvánítani. 2015 januárjában a magyar kormány ténylegesen határozott arról, hogy 2015 a „Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszer munkások emlékéve” legyen,¹⁹ amit később 2017. februárig meghosszabbítottak.²⁰ Ennek keretében jelentős állami támogatást nyújtottak emlékművek állítására, kutatásokra, emlékünnepekre és kiadványokra. A téma így 2015 és 2017 között addig nem tapasztalt kutatói népszerűséget és nyilvános érdeklődést ért el.

Saját kutatásaim lezárásakor az emlékvé projektjeinek egy kisebb része még mindig nem készült el, vagy nem vált hozzáférhetővé, így csak általános következtetések levonására van lehetőségem (erről lásd az Emlékezetkultúra című alfejezetet). Az emlékvében zajló kutatások és az ezek eredményeit publikáló kiadványok tudományos minősége vegyes képet mutat. Néhány tudományosan megalapozott tanulmányt leszámítva a publikációk nagy részét laikusok írták, elsősorban interjúk és egodokumentumok alapján. A módszertani felkészültség így teljességgel hiányzik, a munkák emiatt különösen kritikával kezelendők. Tipikus jellemző a terminológiai pontatlanság: a Gulag, a hadifogság, az internálás, a férfi lakosság elhurcolása, illetve a német származású civilek

¹⁷ A két szerző néhány témában megjelent írása: BOGNÁR 1995.; BOGNÁR 2000.; BOGNÁR 2004.; STARK 2005.; BOGNÁR 2009, 13–72.; BOGNÁR 2010.; STARK 2006.; STARK 2012.; BOGNÁR 2015.; BOGNÁR 2018.

¹⁸ VARGA É. M. 2009.

¹⁹ 1009/2015. (I. 20.) Kormányhatározat A Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszer munkások emlékéve meghirdetéséről. *Magyar Közlöny*, 2015/4. szám. 191–192.

²⁰ 1572/2015. (IX. 4.) Kormányhatározat a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszer munkások emlékéve meghirdetéséről szóló 1009/2015. (I. 20.) Kormányhatározat módosításáról. *Magyar Közlöny*, 2015/123. 19123–19124.

deportálása nem különülnek el egymástól. Ehelyett ezek mindegyike a „malenkij robot” gyűjtőfogalomba és egy „nemzeti tragédiába” integrálódott, amely a társadalom rendkívül széles rétegét érintette – szélesebbet, mint a nemzetiszocializmusnak felróható pusztítás.

Az emlékév projektjei azonban aligha érték el céljaikat. Nem sikerült például az elhurcoltak tényleges létszámát megállapítani. Ehelyett megfigyelhető, hogy ez a létszám folyamatosan egyre nagyobb lett, források helyett pedig jellemzővé vált az emocionális spekuláció. Pozitív eredménynek tekinthető, hogy számos új kutató, köztük sok fiatal kapcsolódott be ekkor a kutatásba. Sokan új interjúkat készítettek a saját környezetükben, amire kívülállóknak nem lett volna lehetősége, ami akkor is fontos érték, ha az interjúk módszertanilag sok esetben nem kellően megalapozottak. Sok fiatal kutató pedig ígéretes publikációkkal gazdagította a téma szakirodalmát, egy részük az emlékévtől függetlenül.²¹

Az emlékév egyik legfontosabb szakmai eredménye Stark Tamás dokumentumkiadványa.²² Ez a külügyminisztérium hadifogoly osztályának hatalmas iratanyagából készült gyűjtemény, noha sajnos a szerző arról nem ír, hogy mik voltak a kiadvány elkészítésekor a válogatás szempontjai. Kutatásom szempontjából e kiadvány azért döntő jelentőségű, mert alátámasztja azt a tézisemet, hogy a külügyminisztérium forrásanyaga alkalmatlan a téma feltárására. A kiadványban a források kronologikus rendben jelennek meg, de se territoriális elvek nem érvényesülnek, se a fogság típusa (civil- vagy hadifogoly, politikai elítélt) nem rendező elv – ahogy nyilván a forrásanyagban sem. A közölt dokumentumokban pedig egyes, a deportálásban súlyosan érintett térségek alig jelennek meg, ami valószínűleg a teljes dokumentumanyagban való alulreprezentáltságukat tükrözi vissza.

E munka elkészültekor még nyitott kérdés, hogy az emlékévben megkezdett projekteknek lesz-e folytatása, és milyen irányban zajlik tovább a téma kutatása. Munkámat alapkutatásként teljes mértékben az emlékévtől függetlenül készítettem. A fő célom a helyi és regionális szintek feltárása és bemutatása, illetve az események minél teljesebb rekonstrukciója volt. Bízom benne, hogy jelen munkám a fentiekben említett hiányokat/hiányosságokat valamelyest pótolja, eddigi ismereteinket pontosítja és kiegészíti, s nem utolsósorban másokat újabb kutatásokra ösztönöz majd.

²¹ A teljesség igénye nélkül: MOLNÁR A. 2016.; MUSKOVICS 2016.; MUSKOVICS 2017.; KUNT 2017.; NAGY 2017.; RITTER 2017.

²² STARK 2017.

SZEMÉLYNEVEK MUTATÓJA

- Adenauer, Konrad 51
Amann Antal 241
Amann Antalné 241
Andrejev, E. M. 54, 55
Apollonov, Arkagyij N. 60, 62, 67
Apor Vilmos 110
- Babics József 219, 230
Babura József 313, 334
Bank Barbara 217
Bányász József 131, 138
Barabás György 143
Barbai Ferenc 152
Barcsai Iván 204
Barna Lajos 192
Basch, Franz Anton 97
Batthyány család 86, 251
Békefy Benő 181
Béla, IV. 85
Benyovszky család 252
Berencz Ádám 208
Berg Ádám 143
Berija, Lavrentyij 49, 60–62, 64, 70, 72, 264
Bezerédy Győző 255
Birjuzov, Szergej 62
Bleyer Jakab 96, 97
Bocskai István 152
Bódi József 121, 122
- Bognár Zalán* 20, 35, 70, 82, 83, 271, 307, 315, 349
Bónis Bertalan 169, 170
Boros István 287
Brandt (képviselő) 212
Brückner 318
Bulcsu Angela 319
Bús Mihály 287
- Cartellieri, Diether* 28
Chmelár Károlyné 274
Cubic 223
Czindery család 252
- Cseh Benő 260
Csige Varga Antal 69, 112, 124–129, 134, 144
Csiszár Lajos 306
- Dálnoki Miklós Béla 69, 344
Davidov 271
Debich Jenő Devich 236
Depinyi János 207
Desat, Alexa 219
Dessewfy család 157
Dömös Kálmán 262, 279
Dőry család 252
Dunai Kornélné 141
Dupka György 153

- Égerth Jakab 208
 Égi István 206
 Énisz 226
 Eötvös József 93
 Erdei Ferenc 26, 111, 112, 124, 126–129,
 132, 134, 137, 147, 224, 289, 341, 375
Erdmann Gyula 106, 110, 112, 113, 118,
 147
 Esterházy család 86, 251
- Fáy család 311
 Féja Géza 253
 Fekete Mihály 151
 Fényes (Fink) Antal 258
 Fernbach Ferenc 171
 Festetich család 252
 Filler Józsefné 143
 Fischer János 186, 187
 Flach Pál (*Paul*) 110, 200, 209
 Flamich József 333
 Fülep Lajos 253
Füzes Miklós 34, 70, 112, 248, 349
- Gállos Ferenc 283
 Geiger Bálint 297
 Gellért család 311
 Germ Ádám 295
 Gervay család 252
 Gorbatyjuk, Iván M. 60, 62
 Grassalkovich Antal 206
 Grassalkovich család 86, 311
 Gruber Ferencné 143
 Gungl, Elisabeth 13
 Gussman (Püspöklak) 261
 Gut János 101
- Hack Jánosné 143
Hajagos Csaba 205
 Hajas József 323
- Hajzer Margit 164
Halbwachs, Maurice 28
 Hambuch Vendel 18
 Harruckern család 86
 Harruckern, Johann Georg 105
 Heffenträger *lásd* Bulcsu Angela 319
 Hegedüs Mátyás 114, 115
 Heidecker Keresztély 295
 Heim Antalné 296
 Heinc (Nagymaros) 318
 Heinc András 269
 Heisler (Nemesnádudvar) 212
 Herboly Zoltán 204
 Herder, Johann Gottfried 93
 Hitler, Adolf 90, 91, 97–99, 127, 211,
 257, 163, 322, 341, 378
 Horányi Márton 120
 Horthy Miklós 98, 211, 212, 255
 Horváth István 279
 Horváth Sándor 142
 Hraskó Gyula 128
 Hrdy Vince 323
 Hruljov, Andrej V. 63
 Hruscsov, Nyikita Szergejevics 44
- Illyés Gyula 253
 Interreiner Károly 212
 István, I. (Szent) 258
Ivanova, Galina 42, 46
- Janko (Sepp), Josef 208
 Jászi Oszkár 254
 Jeszenszky család 251
 József, II. 86, 93, 206
 Juhász Gyula 306
Jureit, Ulrike 28, 32
- Kállay család 157
 Kállay Miklós 99

- Karner, Stefan* 50, 52, 53
 Kárnyczky András 121
 Kárnyczky Aranka 121
 Kárnyczky Erzsébet 121
 Károly, III. 86, 311
 Károlyi család 86, 157
 Károlyi Sándor 157
 Káta János 295
 Kazinczy Ferenc 93
 Keresztes György 203
 Keresztes Mihály 263
 Kern József 131
 Király Ferenc 281
 Kiss Géza 253
 Kiszler Gyula 299
 Klein Gáspár 190
 Klein Kálmán 270
 Kneidl Endre 269
 Kodolányi János 253
Kormos Valéria 151
Korom Mihály 82
 Kovács Béla 357
 Kovaljov, Iván V. 63
 Köszl Ottó Károly 142
 Krechel Istvánné 191
 Krechel Jolán 191
 Kulin István 190
Kunt Gergely 151, 191

L. Balogh Béni 181
 Latinovics család 206
 Lenin, Vlagyimir Iljics 43
 Lentner Tamás 241
 Lépes János 278
 Lipót, I. 86
 Litvinov, Maxim M. 56

 Majláth család 252
 Majszkij, Iván Mihajlovics 56, 57
 Majthényi család 311
 Malinovszkij, Rogyion Jakovlevics 39, 62, 65, 82, 89, 204, 308, 310, 367
 Mária Terézia 86, 206
 Marik Dénes 119
 Márton Vince 299
Maschke, Erich 52
 Mátrai (Mehringer) Sándor 212
 Maurer (községi jegyző, Nagymaros) 318
 Meggyes Gyula 318
 Melczer család 252
 Mercy, Claudius Florimindus 251
Merk Zsuzsanna 200
 Meyerhoffer 142
 Michel Sándor 181
 Mitérev, Georgij 63
Molnár D. Erzsébet 153
 Molnár Erik 182
 Molnár Jenő 144
 Molotov, Vjacseszláv Mihajlovics 56, 59, 60, 61
 Monsberger Ferenc 322
 Mulkin, William 56
 Mussolini, Benito 211
 Müller Mártonné Polyák Rozália 241

 Nagyági Árpád 278
 Natkó István 173
 Németh László 253
 Németi Sára 153
 Neuhauszer József 122
 Nikitits-Nádor Sándor 274
 Novák 126

 Oldal Imréné 299
 Orbán Viktor 20
 Ormos Péter 131
Oroszné Stumpf Éva 155
 Oszip István 151

Őze Sándor 207

Paksy család 311

Palásthy Rezső 34

Pálmai Mihály 280

Pázmány János 203

Penter, Tanja 349

Perczel család 252

Perovszky család 252

Petrekánics, Jaso 222, 223

Pichler 318

Pintér András 181

Pirkner Miklós 265

Pisták István 188, 192, 193

Pius, XI. 211

Pók Attila 369

Poljan, Pavel 66, 69, 71–74, 76, 77, 349

Polster János 261

Prinkovics Gábor 221, 222

Puchlik Józsefné 186

Puchner báró 251

Puskin, Georgij Makszimovics 177

Ráday család 311

Radics család 206

Radimetz (alezredes) 180

Rajczi Pál 191

Rákóczi Ferenc, II. 86, 157

Rákosi Máttyás 188, 300, 341, 347

Renner Pálné Tétzl Katalin 332

Rétháti Miklós 187

Révai József 341

Ritter György 30, 34

Róth Pál 160

Róth Sebestyén 240

Sarohin, Mihail Nyikolajevics 249

Sauska család 252

Savoyai Eugén 251, 311

Schieder, Theodor 17

Schilling, Anton 290

Schlitt, Adam 209, 210

Schlosser Jenő 187, 188

Schmidt István 187

Schopper Antal 242

Schul Ernő 190

Schwarz Károly 332, 333

Sebő Pál 257

Seewann, Gerhard 19

Seilfried László 187

Senye Sándor 270

Slachta István 334

Spannenberger Norbert 214

Stark Tamás 20, 21, 25, 293

Stéberl András 125

Stecher György, id. 269

Stecher György, ifj. 269

Stecher Margit 269

Stephaich Pál 267

Stettner, Ralf 45, 47

Stock Rezső 306

Szabó Dezső 253

Szabó Dionys Béla 223

Szabó István 203

Szebeni Ilona 307, 336

Székely Sándor 204, 221

Szelényi Károly 265

Szerdahelyi János 116

Szikszay András 172

Szilágyi Lajosné 141

Szilágyi Rezső 330

Szladkjevics, Mojszej I. 60

Szobek András 124, 126, 134

Szolzsényicin, Alekszandr Iszajevics 41

Sztálin, Jozsif Visszarionovics 44, 48,

51, 54, 55, 57, 58, 61, 188, 193, 308,

345, 347, 364, 370, 373

- Tafferner, Anton 200
 Teleki Pál 98
 Ternay Antal 213
 Ternay György 213, 214
 Tevosjan, Iván Fedorovics 63
 Thököly Imre 86
 Tihanyi János 264
 Tildy Zoltán 190
Tilkovszky Loránt 70
 Tímár Árpád 190
 Tito, Joszip Broz 201, 202
 Tolbuhin, Fjodor Ivanovics 39, 62, 82,
 89, 308, 310
 Tompos Endre 182
 Topp János 295
Tóth Ágnes 200, 354
 Tóth Béla 152, 167, 171, 179
 Tóth Imre 153
 Tóth Imréné 153
 Trautson, Leopold Donat von 157
 Troll Jánosné 295
 Türk János 189

 Ulrich Istvánné 333

 Vagner Erzsébet 189
 Vahrusev, Vaszilij 63
 Vajda Ilona 262
Varga Éva Mária 20, 53, 59, 79, 82, 83
Varjasi Imre 155
 Vasziljev (örnagy) 119
 Veres Péter 253
 Veress Lajos 107
 Veress Menyhért 182, 193
 Vinogradov, Vlagyiszlav Petrovics 62
 Virág (Blum) Ferenc 256
Vitári Zsolt 209
 Vorosilov, Kliment Jefremovics 324
 Vosznesszenszkij, Nikolaj 63

Walterné Müller Judit 271
 Wattay család 311
 Wetzstein Ádám 217, 242

 Zaharov, Georgij Fjodorovics 267
Zaharov, Matvej Vasilëvič 107, 155,
 156, 309
 Zichy család 252, 311
Zielbauer György 70, 349, 363
 Zomborcsevics 229, 230

TELEPÜLÉSEK, FÖLDRAJZI NEVEK, KÖZIGAZGATÁSI EGYSÉGEK ÉS TÖRTÉNETI RÉGIÓK EGYESÍTETT MUTATÓJA

- Abaúj-Torna (vármegye) 88, 149, 150
Adjud 319
Albertirsa 321
Almáskamarás 106, 107, 109, 132, 134
Andocs 269
Antropcsino 67
Aparhant 31, 295
Apatin 249, 250, 308
Áporka 83, 327
Arad 65, 136
Arad-Torontál (vármegye) 105
- Babarc 259, 265, 278, 297, 299
Bácsalmás 203, 207, 209, 216, 221, 223,
232, 233
Bácsalmási járás 229
Bács-Bodrog (vármegye) 66, 67, 88,
199, 200, 202, 206, 216, 228, 234, 343
Bácsbokod 207, 209, 213, 213, 216,
227, 233, 234, 236
Bácsborsód 207, 209, 216, 232, 233
Bácska 13, 39, 68, 87, 199, 201, 204–
210, 212–214, 216, 222, 235, 244
Bács-Kiskun (megye) 199, 305
Baden 252
Baja 67, 199, 200, 203, 204, 206, 207,
209, 211, 215–217, 219, 230, 233,
238, 240, 244, 277, 281, 283, 285,
298
- Bajai háromszög 201
Bajorország 252
Bakony 86
Balassagyarmat 310
Balaton 210, 247
Balmazújváros 67, 153, 158, 159, 162,
165, 176, 179, 183, 185, 187, 190,
194, 350
Balsa 172
Baltikum 53
Bánát 39, 87, 201, 204, 213, 366
Barabás 81
Baranja 201
Baranya (megye) 247
Baranya (vármegye) 13, 22, 26, 87, 98,
201, 247, 248–250, 251, 252, 254,
262, 266, 277, 280, 284, 285, 287–
289, 291–293, 296, 299, 301, 303,
308, 327, 343, 367
Bars-Hont (vármegye) 306
Báta 251
Bátaszék 297, 350
Battonya 80, 89, 107
Bayreuth 26
Bécs 90, 261
Békés (megye) 106, 150
Békés (vármegye) 24, 66, 69, 88, 105,
109, 111, 112, 124, 128, 129, 132,
140, 145, 155, 176, 370,

- Békés 109, 118, 132, 143
 Békésbánát (egyházkerület) 108
 Békéscsaba 109, 111, 116, 122, 132
 Békési járás 113
 Békéssámson 132
 Belgrád 66, 249
 Benderi 67
 Bereg (vármegye) 66, 88, 149, 150, 155, 192, 192
 Berettyóújfalu 149, 164, 187
 Berkenye 312, 327, 328, 330
 Berkesd 287, 298
 Berlin 98, 261
 Besztercebánya 86
 Bicske 309
 Bihar (vármegye) 66, 88, 149, 150, 151, 155, 162, 166, 175–177, 189
 Bikács 273, 274, 290
 Bikal 298
 Bodrog (vármegye) 82, 155
 Boldogasszonyfa 267
 Bóly lásd Németbóly
 Bonyhád 99, 250, 254, 273, 293, 295, 298
 Borota 218, 238
 Borsod (vármegye) 66, 149, 150, 151, 166, 171, 175, 176, 179, 183, 186, 188, 190, 192, 368
 Borsod-Abaúj-Zemplén (vármegye) 150, 155
 Borsod-Gömör (vármegye) 88
 Bőszénfa 267, 268
 Breszt 77
 Buchenwald 73
 Bucsa 134
 Buda 85, 90, 309, 311
 Budai hegyvidék 86, 309
 Budakeszi 82, 83, 307, 314
 Budakörnyéki járás 311,
- Budaörs 82, 314, 345
 Budapest 11, 18, 22, 67, 79, 82, 87, 90, 91, 137, 138, 204, 205, 217, 224, 228, 245, 250, 255, 264, 284, 287, 300, 305, 308–312, 314, 315, 319, 324, 325
 Buj 156, 173, 193
 Bukovina 199
 Buzău 66
 Ceglédbercel 67, 306, 312, 328, 335
 Cikó 254, 257
 Csalapuszta 231
 Csanád (vármegye) 105
 Csanád-Arad-Torontál (vármegye) 66, 88, 89, 105, 106, 109, 124, 132, 134, 139
 Csaroda 81, 355
 Császártöltés 30, 207, 209, 211, 217, 231, 241, 242
 Csátalja 207, 209, 211, 216, 229, 230, 285
 Csávoly 30, 206, 207, 209, 213, 216, 220, 234, 240
 Csebokszári 67
 Cseljabinszk 74
 Csepel 324
 Csepel-sziget 86, 87, 249, 305, 311, 316
 Csikéria 203, 207, 233, 236
 Csikóstöttös 101, 247
 Csömör 311
 Csongrád (vármegye) 66, 106
 Csorvás 132, 133, 143, 147
 Dadai Alsó járás 166
 Dadai Felső járás 173
 Dárdai járás 247
 Dávod 203
 Debrecen 14, 22–24, 30, 67, 80, 81, 90, 107, 109, 123, 126, 149, 150, 155, 159,

- 162, 165, 176, 204, 236, 237, 241, 289,
346, 349
- Délvidék 199
- Diósd 314
- Diósgyőr 151, 158, 159, 167, 191, 197,
221
- Dnyepropetrovszk 74
- Doboz 106, 114–116, 121, 122, 132,
135, 141, 371
- Dombóvár 280, 299
- Dömsöd 83, 249
- Don (folyó) 142
- Don-medence 53, 67, 319
- Dorog 83, 309, 314
- Dráva 247
- Duna (folyó) 66, 83, 87, 204, 247, 249,
250, 266, 284, 285, 308–312, 314,
316, 317, 367
- Dunaföldvár 219
- Dunaharaszti 311, 312, 328
- Dunakanyar 14, 66, 86, 87, 305
- Dunakömlőd 272, 273, 290
- Dunántúl 61, 86, 90, 91, 199, 248–251,
308, 309, 311, 367–369
- Dunaszekcső 255, 265
- Dunavarsány 83, 314, 318
- Dunavecsei járás 210
- Dúzs 31
- Ecseny 269, 356
- Edelény 168
- Edelényi járás 168
- Egyházaskozár 293
- Elek 38, 67, 99, 101, 106–111, 113, 117,
118, 123, 130–132, 134, 139, 143,
145, 146
- Eleki járás 105, 106, 113, 135, 139, 145
- Elzász 252
- Encsencs 183
- Endrőd 106
- Ercsi 309
- Érd 83, 309, 314, 355
- Erdély 65, 80, 85, 89, 96, 98, 107, 136,
152, 155, 358, 366
- Esztergom (vármegye) 83
- Esztergom 309
- Fegyvernek 67, 88, 365
- Felsőgalla 83
- Felsőnána 271
- Felsőszentiván 207, 209
- Felső-Szilézia 77
- Ferencváros 307, 359, 360
- Focșani 77
- Fogaras 69
- Frankföld 252
- Frankfurt/Main 157
- Frankfurt/Oder 77
- Fulda 252
- Füzesgyarmat 106–108, 132, 141, 143
- Gádoros 132
- Galați 66
- Gara 207, 209, 216, 217, 229, 230, 240
- Gáva 14, 155, 172, 173, 188, 192, 193
- Genf 48, 49
- Gerendás 132
- Geresd 262
- Gömör-Kishont (vármegye) 149
- Grábóc 258
- Groznij 75
- Gyoma 106–110, 118, 134, 138
- Gyomai járás 114
- Gyönk 259, 272, 298, 299
- Győr 90
- Györköny 262

- Gyula 69, 106, 107, 109, 110, 112, 115,
118–126, 128, 129, 131, 132, 136,
138, 141, 142, 145, 147, 354
Gyulai járás 114, 121
Gyulavári 114, 132
- Hajdú (vármegye) 66, 88, 149–151,
159, 162, 166, 175–177, 183, 185–
187, 189
Hajdú-Bihar (megye) 150
Hajdúböszörmény 81, 152, 178
Hajdúdorog 152
Hajdúhadház 152
Hajdúnánás 81, 152–154, 162, 187, 188
Hajdúság 14, 81, 152, 159, 177, 178
Hajdúszoboszló 152, 163, 187
Hajós 200, 206, 207, 209, 210, 214, 217,
226, 242, 243, 261
Harkov 75
Harta 207–210, 217, 218, 225, 235, 239
Hegyháti járás 247, 251, 262, 277–280,
286, 291, 301
Hejőcsaba 192
Hercegekút 156–158, 159, 162, 165, 192,
350
Hessen 252
Heves (vármegye) 66, 88, 150, 365
Hidas 259, 278, 293, 296, 297
Hird 258, 259
Hőgyész 263, 275, 295, 296, 298
Hont (vármegye) 305, 306, 311
Hortobágy 356
- Ibrány 173, 193
Igali járás 252
- Jalta 35, 56, 58
Jánoshalma 219, 234, 238
Jánoshalmi járás 218, 230, 237
Jassy 319
Jász-Nagykun-Szolnok (vármegye) 66,
88, 365
- Kakasd 31
Kakucs 306, 316, 328, 333, 335
Kál-Kápolna 319, 325, 359
Kalocsa 26, 206, 226
Kalocsai járás 209, 210
Kaposztekcső 247, 278
Kaposvár 22, 250, 267, 289
Karaganda 46
Károlyfalva 157, 158, 161
Kárpátalja 35, 80–82, 149, 153, 157,
358
Kárpátok 89
Kátoly 31
Katymár 200, 207, 209, 216, 224, 225
Kaukázus 50, 53, 74, 79
Kecskemét 22, 188, 199, 204
Kelebia 233
Kelemér 174
Kelet-Poroszország 77
Kenézlő 173, 193
Kengir 44
Kétegyháza 114, 126, 132
Királyegyháza 281, 283
Kisbárapáti 294
Kisdorog 256, 258
Kishárság 268
Kisinyov 67
Kiskassa 356
Kiskeresztúr 267
Kiskőrös 217, 218, 220, 226
Kiskőrösi járás 218
Kiskőszeg 249, 250, 308
Kiskunfélegyáza 204
Kiskunhalas 231
Kismaros 322–324

- Kistarcsa 36
 Kisvárda 171, 186
 Kisvejke 259
 Klostermarienberg 90
 Kőbánya 67
 Kolima (folyó) 46
 Kolozsvár 79, 80, 320
 Komárom (vármegye) 83
 Komárom 90
 Komló 247
 Komlói járás 247
 Kompolt 67, 88, 150, 365
 Körnöcbánya 85
 Kőrös (folyó) 107
 Kőröshegy 292
 Kőrösladány 134
 Kőszeg 83
 Krím 50, 342
 Kübekháza 109, 207
 Kunbaja 203, 207, 209, 212, 216, 220,
 223, 233, 235, 237
 Kurgan 75

 Lánycsók 297
 Lébény 83
 Liptód 278

 Madaras 219, 236, 237, 241, 242
 Magadan 46
 Mágocs 98, 254, 257, 265, 278–280,
 285, 299
 Magyaróvár 83
 Makád 83, 327
 Makkoshotyka 159
 Makó 105, 107, 139
 Máramarossziget 30, 77, 346
 Maráza 262, 287
 Máriagyűd 295
 Maros (folyó) 107

 Mecsekjánosi 258
 Medgyesbodzás 132, 134
 Medgyesegyháza 139
 Mekényes 278, 279, 293
 Mérk 88, 150, 158–160, 162, 165
 Mezőberény 67, 106, 107–110, 113,
 122, 123, 131, 132, 138, 143, 350
 Mezőmogyer 134
 Mezőzombor 174
 Milota 81
 Minszk 75
 Miske 226
 Miskolc 22, 67, 150–152, 154, 156,
 158–160, 166, 179, 191, 192
 Mohács 250, 264, 277, 284, 285
 Mohácsi járás 253, 277, 279, 284–286,
 303, 308
 Molotov 75
 Monori járás 306, 329
 Mórágypuszta 259, 260
 Moson (vármegye) 83
 Moszkva 46, 51, 53, 56, 60, 74, 75, 188,
 345, 346
 Munkács 156
 Mureş 66

 Nádudvar 14, 149, 159, 162–164, 183,
 187
 Nagybörzsöny 311, 312, 330
 Nagykálló 157
 Nagykamarás 113, 131, 132, 134
 Nagykároly 67, 89, 155, 166, 365
 Nagykovácsi 83, 307
 Nagymányok 101, 258, 275, 298
 Nagymaros 14, 307, 311, 312, 319, 322,
 323, 326, 329, 330, 332, 356
 Nagynyárád 298
 Nagyszeben 66
 Nagyszénás 132

- Nagyvárad 89, 155
 Nagyvejke 257
 Napkor 157
 Nemesmedves 90
 Nemesnádudvar 159, 200, 207, 209,
 210, 212, 215, 217, 243
 Németbóly 251, 257–259
 Németlad 267
 Nógrád (megye) 306
 Nógrád (vármegye) 305, 306, 311, 327
 Nógrád-Hont (vármegye) 66, 306
 Normandia 13
 Nőtincs 334
- Nyíregyháza 22, 79, 81, 90, 150, 152,
 155, 156, 162, 185, 189, 193, 355
- Óbánya 355
 Óbuda 85
 Olt 66
 Ond 173, 181
 Orosháza 130, 132
 Orosházai járás 133, 143, 147
 Ózd 159
 Ózdi járás 186
- Paks 308
 Palotabozsok 31
 Pécs 11, 22, 34, 250, 251, 256, 266, 267,
 279, 280, 281, 285–287, 289, 298,
 315, 357, 358
 Pécsi járás 277
 Pécsvárad 13, 251, 277, 279, 287, 293
 Pécsvárad járás 277–279, 287, 301, 303
 Pereg 83, 327
 Pest (megye) 305, 306
 Pest 85
 Pest-Pilis-Solt-Kiskun (vármegye) 24,
 66, 67, 88, 159, 199, 200, 206, 217,
 225, 228, 245, 305, 306, 311, 312, 325,
 327, 329
 Pestszenterzsébet 306, 312, 338
 Pilis 86
 Pilisszentiván 209
 Pócspetri 157
 Potma 46
 Potsdam 58, 377
 Pozsony 86, 90
 Prut (folyó) 66
 Püspöklak 261, 287
 Püspöknádasd 13, 258, 287, 297, 350
 Pusztaföldvár 132
- Ráckeve 313, 316, 327
 Ráckevei járás 83, 306, 311
 Rakamaz 88, 151, 157, 158, 162, 172,
 193
 Rátka 88, 157–160, 162, 166, 174, 180,
 181, 185, 194, 195, 350
 Recsk 36
 Rém 207, 218, 219, 230, 231, 233, 238
 Reni 80
 Resicabánya 65
 Rétsági járás 305, 306
 Rosztov 74, 342
- Sachsenhausen 73
 Sámod 283
 Sárook 258
 Sárospatak 162
 Sásd 279
 Sásdi járás 247
 Sashalom 333
 Sátorajjújhely 22, 156
 Selmezbánya 85
 Sérsekszőlős 267
 Siklós 250, 283, 291
 Siklósi járás 252, 277, 280–284, 288

- Soltvadkert 209
 Solymár 308
 Somogy (megye) 247
 Somogy (vármegye) 87, 247, 248, 252, 254, 266, 267, 292, 302
 Somogyhárság 268, 295
 Sopron 86
 Soroksár 306, 307, 311–313, 318, 328, 329, 332, 338
 Stájerország 311
 Svájc 252
- Szabadka 204, 233
 Szabadszentkirály 280
 Szabolcs (vármegye) 14, 88, 149, 150, 151, 157, 166, 171, 175, 176, 178, 181–183, 186, 188, 192, 193
 Szabolcs-Szatmár (megye) 150
 Szabolcs-Szatmár-Bereg (megye) 150, 154
 Szaborszék 80
 Szamos (folyó) 66
 Szamosszeg 81
 Szaniszló 67, 162, 165, 365
 Szárazd 263
 Szarvas 107, 123
 Szatmár (vármegye) 66, 86, 88, 149, 150, 151, 162, 166, 175, 176
 Szatmár 150, 157–160, 162, 365, 366, 378
 Szatmárnémeti 67, 89, 155, 365
 Százhalombatta 309
 Szederkény 287
 Szeged 365
 Szeghalom 132
 Szekszárd 22, 250, 266, 270, 271, 274, 289, 308
 Szendehely 312, 327, 335
 Szentendrei járás 306, 311
 Szentetornya 132
- Szentgotthárd 83
 Szentlőrinc 283, 284
 Szentlőrinci járás 248, 252, 277, 280, 282–284, 288, 291
 Szepesség 85
 Szerémség 87
 Szerencs 67, 151, 156, 172, 174, 180
 Szerencsi járás 166, 180, 184
 Szibéria 44, 46, 55
 Szigetbecse 307, 312, 327, 331
 Szigetszentmárton 312
 Szigetszentmiklós 83, 316
 Szigetújfalu 312, 334
 Szigetvár 267, 281, 283
 Szigetvári járás 247, 252
 Szlavónia 96
 Szob 316
 Szobi járás 305, 311, 330
 Szolnok 119
 Szolyva 80, 153
 Szomor 83
 Szorosad 269
 Sztálingrád 49
 Sztalino 74, 193, 324
 Szverdlovszk 53, 75
- Tákos 81
 Taksony 249, 311–313, 317, 318, 321, 322, 327, 328, 333, 334, 338, 355
 Tamási járás 252
 Tarján 83
 Tárnok 83, 314, 355
 Tarpa 81
 Temesvár 65, 80, 89, 234, 238
 Tengelic 260
 Tetétlen 163
 Tímár 173, 184
 Timiş 65
 Tisza (folyó) 90, 119, 151, 204, 205

- Tiszabercel 173, 193
 Tiszaeszlár 174
 Tiszai járás 171
 Tiszaladány 174
 Tiszalök 36
 Tiszaszalka 81
 Tokaj 151, 162, 172, 174, 180
 Tokaji járás 166
 Tököl 83, 328
 Tolna (egyházmegye) 259
 Tolna (megye) 247
 Tolna (vármegye) 87, 209, 247, 250, 251, 252, 254, 270, 275–277, 280, 289, 293, 299, 300, 302, 303, 343, 367
 Tolna 283
 Törökoppány 269
 Torontál (vármegye) 105
 Torontáli járás 106
 Tótkomlós 132

 Újhartyán 307, 312, 318, 320, 334–336
 Újkígyós 114, 134
 Újszentiván 109, 207
 Újvidék 206, 313
 Urál 53, 74, 79
 Ust-Aba 67

 Vác 26
 Vajdaság 202
 Vállaj 88, 150, 158–160, 162, 165

 Várgesztes 83, 314
 Vas (vármegye) 83
 Vaskút 200, 206, 207, 209, 216, 224, 234
 Vecsés 306, 311, 312, 313, 328, 331, 358
 Velencei-tó 250
 Véménd 298
 Vencsellő 157, 173, 189, 193
 Versend 278
 Vértes hegység 86, 309
 Vésztő 134
 Világos 93
 Villány 251, 277, 356
 Villányi járás 247, 303
 Völgységi járás 254, 265, 271, 272, 289
 Vorosilovgrad 74

 Württemberg 206, 252

 Záhony 81
 Zalkod 193
 Zaporozsje 75
 Závod 258
 Zebegény 311, 324, 328, 350
 Zemplén (vármegye) 66, 88, 149–151, 157, 162, 165, 166, 171, 175, 176, 178–180, 183, 188, 190, 192
 Ziliz 192
 Zomba 258
 Zombor 66, 199

RESÜMEE

Am 16. Dezember 1944 erließ das Staatliche Verteidigungskomitee der Sowjetunion den Beschluss Nr. 7161., in dem die „Mobilisierung und Internierung“ der deutschstämmigen, arbeitsfähigen Zivilbevölkerung (Frauen zwischen 18 und 30 Jahren, Männer zwischen 17 und 45) aus den von der Roten Armee besetzten Territorien Bulgariens, Jugoslawiens, Rumäniens, Ungarns und der Tschechoslowakei verordnet wurde. Infolgedessen wurden mehr als 100.000 Personen aus den oben genannten Staaten in sog. GUPVI-Lager deportiert, wo sie 1–5 Jahre lang Zwangsarbeit als Wiedergutmachung verrichten mussten. Wegen der elenden Bedingungen kam etwa ein Drittel der Betroffenen in den Lagern ums Leben, so ist diese Deportation einer der tragischsten Schicksalsschläge der deutschen Minderheiten in Mittel- und Südosteuropa.

Die Deportation in die Sowjetunion war bis auf die 1990er Jahre ein Tabuthema im Ostblock, so auch in Ungarn. Nach der politischen Wende 1989 erschienen eine Reihe von Memoiren und Interviews mit den Überlebenden, eine detaillierte, wissenschaftliche Aufarbeitung der Deportation blieb jedoch noch lange aus. Zur selben Zeit wurden im Ausland hochwertige Ergebnisse publiziert, unter anderem tiefere Erschließungen anderer Regionen (Siebenbürgen und Sathmar in Rumänien) und der Hintergrund der Deportation wurde anhand Quellen aus russischen Archiven ebenso geklärt. In Ungarn blieb jedoch die Aufarbeitung der Deportation ein Desiderat der Forschung.

Die vorliegende Arbeit versucht diese Lücke zu schließen. Im Rahmen eines fast 10-jährigen Projekts wurden die Bestände zahlreicher Archiven und Sammlungen in Ungarn und in Deutschland erschlossen und aufgearbeitet, ferner wurde eine breite Palette von anderen Quellen – Memoiren, Interviews, Selbstzeugnisse, Presse, rechtliche Quellen, Heimatbücher, Ortsmonografien, etc. – als Ergänzung untersucht. Dadurch entstand eine Synthese mit Ergebnissen, die teils aus der bisherigen Forschung ausgeblendet blieben und die die Deportation in einem neuen Licht darstellen. In erster Linie geht die Arbeit der Frage nach, warum ein einheitlicher, sowjetischer Befehl in Ungarn regional unterschiedlich ausgeführt wurde und was im Hintergrund dieser Differenzen

stand. Welche sind die regionale Besonderheiten der Deportation und wovon die Unterschiede geprägt waren.

Im Band wurden fünf sog. Deportationsregionen, d. h. zusammenhängende Gebiete, die von den Deportierungen betroffen waren, bestimmt und diese komparativ, detailliert untersucht. Die Aspekte der Analyse waren die ethnische Zusammensetzung der jeweiligen Regionen, ihre geografische Lage, die militärischen Ereignisse der sowjetischen Besetzung und die ethnisch-politisch-kulturelle Konflikte zwischen der deutschen Bevölkerung und der ungarischen administrativen Behörden während der Zwischenkriegszeit – letztere teils auf der Grundlage bisher unerschlossenen lokalen kirchlichen und weltlichen Unterlagen. Die Analyse zeigt, dass die betroffenen Deportationsregionen sehr unterschiedlich waren, was dazu führte, dass der Durchführung des Deportationsbefehls ebenso unterschiedlich ausfiel.

Die Arbeit analysiert detailliert das Zeitfenster von Ende Dezember 1944 bis zum Ende Januar 1945 auf der Gemeindeebene, also die Tage, als die Deportation in allen Regionen vollendet wurde. Dabei werden Antworten auf die Fragen gesucht, wo, wann, wie viele Personen deportiert wurden. Ferner geht die Forschung der Frage nach, welche Personenkreise involviert waren, und welche Rolle sie bei der Auswahl und Aushebung der „deutschstämmigen“ Zivilbevölkerung spielten. Je nach Region wurden die Kriterien geprüft, wie die Kategorie „deutsche Abstammung“ interpretiert und in die Praxis umgesetzt wurde, also welcher Personenkreis zur Zeit der Deportation als „Deutsche“ betrachtet wurde. Darüber hinaus verfolgt die Analyse die Maßnahmen nach dem Abschluss der Deportation, wie die verschiedenen amtlichen Stellen, die hiesige Bevölkerung und andere Personenkreise reagierten, welche Schritte sie im Zusammenhang der Deportation unternahmen, und ob diese die Betroffenen und/oder ihre Angehörigen unterstützten oder wegen ihres Deutschtums weiter diskriminierten.

Als Abschluss wurde das Nachleben und die Erinnerungskultur der Deportation bis heute analysiert, von der Epoche der Tabuisierung während der Jahrzehnte des Staatssozialismus bis auf die Verkündung des Gedenkjahrs der in die Sowjetunion verschleppten politischen Gefangenen und Zwangsarbeiter im Jahr 2015. Die Tabellen im Anhang liefern einerseits wertvolle Auskünfte zur ethnischen Zusammensetzung der betroffenen Komitate, Bezirke und Gemeinden, darüber hinaus zur bekannten Anzahl der Deportierten.

Diese Grundlagenforschung liefert bedeutende Ergebnisse zu den verschiedenen Aspekten der Deportation. Sie bestätigt die Gesamtanzahl von 31.923

Personen als Anzahl der aus Ungarn deportierten deutschstämmigen Zivilisten, die die sowjetischen Quellen angeben, und die in der ungarischen Forschung bisher stark umstritten war. Die Analyse zeigt ebenso, dass die Deportation teils mit Willkür, in den meisten Fällen jedoch mit einem komplexen Auswahlverfahren verbunden war, worin außer den sowjetischen Kommandanten je nach Region diverse Personenkreise – südslawischen Partisanen und Militärbehörden in Südungarn, sog. Polizen, d. h. kommunistische Helfershelfer der Sowjets in Nordostungarn oder sogar die ungarischen Verwaltungsbehörden – beteiligt waren. Dieser Umstand wirft erneut die Frage nach der Verantwortung auf, mit der bisher fast nur die sowjetischen Soldaten beschuldigt wurden, obwohl die rapide und effiziente Aushebung und Abtransport diese hohe Anzahl von Personen ohne Hilfe seitens der hiesigen Behörden oder anderer Personenkreise unmöglich gewesen wäre. Diese Kooperationsbereitschaft wurzelte in der minderheiten- und deutschfeindlichen Haltung eines Teils der ungarischen Verwaltungsbehörden, die Ende 1944 im Rahmen der Deportationsverordnung für das erste Mal die Möglichkeit bekamen, der sog. „deutsche Frage“ lösen zu können. In vielen Fällen wurde diese Gelegenheit dazu genutzt, eine ungewünschte ethnische Minderheit loszuwerden. Dieser Aspekt der Deportation wurde fast gänzlich aus der bisherigen Fachliteratur ausgeblendet, obwohl sie zu einer ehrlichen Vergangenheitsbewältigung unentbehrlich wäre.

Diese Arbeit ist die erste, vollständige Aufarbeitung der Deportation der Zivilbevölkerung in die Sowjetunion, die sich gänzlich der Gruppe der Personen gewidmet ist, die wegen ihrer vermeintlichen oder tatsächlichen deutschen Abstammung verschleppt wurden. Dadurch ist sie ein wichtiger Meilenstein in der Aufarbeitung der Geschichte der deutschen Minderheiten Ungarns und ebenso einer der ungarischen historischen Forschung. Sie bildet eine Grundlage zu weiteren Erforschungen der Deportationsthematik, worauf sich künftig weitere Wissenschaftler_innen aufbauen können.

A Kronosz Kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja

A Kronosz Kiadó a Szakkiadók Társulásának tagja,
könyveink elektronikusan elérhető, olvashatók és kereshetők
az Arcanum Adatbázis Kiadó által létrehozott

www.szaktars.hu

adatbázisban